

KÖPRÜKÖY KASABASINDA NÜFUS HAREKETLERİ*

Population movements in the town of Köprüköy

Arş.Gör.Dr.Hasbi SOYLU**

Özet :

Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümün'de, Erzurum il sınırları içerisinde yer alan Köprüköy kasabası, Pasinler Ovası'nın doğu ucunda yer almaktadır. Yönetim fonksiyonu bakımından ilçe merkezi olan Köprüköy, ekonomik fonksiyonları bakımından, tipik bir tarım kasabası özelliği göstermektedir. Nitekim ilçe merkezinde 1990 yılında, faal nüfusun %75'i geçimini tarımdan sağlıyordu.

Köprüköy kasabasının 1997 yılı itibariyle nüfusu 5354 olup, toplam nüfus 1935-1997 yılları arasındaki 62 yıllık dönemde %771 oranında artmıştır. Doğal nüfus artış hızının %12.4 olduğu araştırma sahasında, nüfusun artması gerekirken sürekli azalış göstermesi Köprüköy kasabasının göç hareketiyle sürekli nüfus kaybettiğini gösterir. Doğal ve beşerî potansiyel kaynakların değerlendirilmesine yönelik getirilecek planlama ölçekleri ve yatırımlar, geçim sıkıntısına bağlı olarak ortaya çıkan göçleri en alt düzeye indirecek ve böylece kırdan şehre göçlerle ortaya çıkan sorunlar kaynak bölgesinde çözümlenmiş olacaktır.

Abstract :

Located within the city boundaries of Erzurum in the Erzurum-Kars part of the East Anatolia, the town of Köprüköy is in the eastern end of the Pasinler plain. Administratively a town centre, Köprüköy appears to be a typical town of agriculture in terms of the economic activities there. In 1990, for example, 75 percent of the active population lived an agriculture.

The population of Köprüköy was 5354 in 1997 and the increase of the population in 62 years from 1935 to 1997 has been 771%. The natural population increase being 12.4% this town, the population is continuously on the decrease although it must be on the increase. This is explicable by the migrations from the town. The schemes and investments towards the evaluation of the natural and humans potential sources are most likely to

* Bu çalışma 1996 yılında yapılmış olup, 1997 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre yeniden değerlendirilmiştir.

** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Erzurum.

reduce these migrations to a minimum as they are bought about they the pang of living. Thus, migration from the countryside to the city will have been prevented to a large extent.

Giriş

Araştırmamıza konu oluşturan Köprüköy, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars bölümü sınırları içinde kalır. Bununla birlikte, Erzurum iline bağlı ilçe merkezlerinden biri olan kasaba şehir merkezine 57 km uzaklıktadır. İlçe merkezi yönetim sahası, kuzeyden Narman, doğudan Horasan, güneyden Karayazı ve batıdan ise Pasinler ilçeleriyle komşudur (Harita 1).

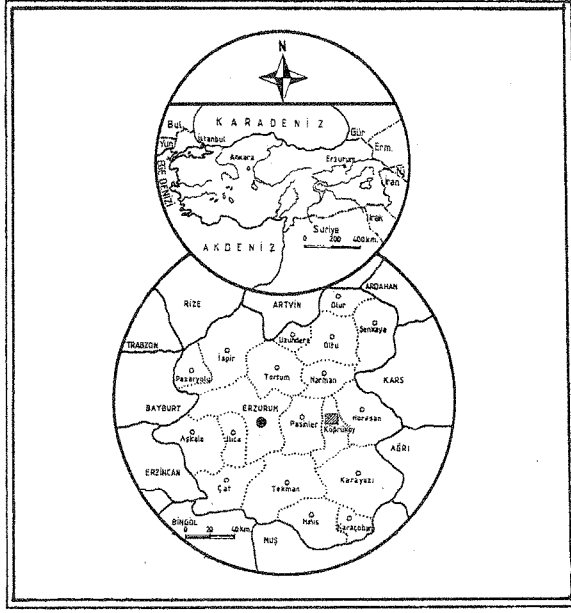
Belirtilen sınırlar içinde, Köprüköy ilçe merkezine bağlı yönetim sahası, yaklaşık 900 km² kadardır. Ancak, nüfus hareketlerini incelemeyi amaçladığımız araştırma sahası, ilçe yönetim sahası değil, *Köprüköy kasabası*dır. Söz konusu kasabada belediye hizmetlerinin verildiği alan 17.1 km² (1713 ha) kadardır.

Yerleşmenin ilk teşekkülü, İlhanlı Devleti'nin çöküşü dönemine rastlar. Pasinler Ovası'nın doğu uç noktasında, Çoban Han Oğullarından *Emir Çoban Suldüz* (1297-1298 yıllarında) tarafından¹⁻² Aras Nehri üzerinde yaptırılan *Çobandede Köprüsü* ve köprüye yakın bir yerde yapılan hanla burada yerleşme çekirdeği teşekkül etmiştir. İdari bakımdan Erzurum iline bağlı olan ve adını hemen yanı başındaki tarihi Çobandede Köprüsü'nden alan *Köprüköy*, bugün de kurulduğu dönemde verilen ilk adı taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde *Aşağı Pasinler* kazasına bağlı bir köy yerleşmesi iken, Cumhuriyetin ilanından sonra Pasinler ilçesine bağlı *Çobandede Nahiyesi* adıyla anılmıştır.

Nüfusu 1935 yılında 614 iken, gittikçe nüfusu artan Köprüköy'de 1972 yılında belediye teşkilatı kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda yerleşmenin nüfusu hızla artarak, 1990 yılında 5890'a ulaşmış ve 1997 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarında ise, kasaba nüfusu 5354 olarak gerçekleşmiştir. Köprüköy, yönetim açısından 1990 yılında Erzurum iline bağlı bir ilçe merkezi haline getirilirken *Çobandede* ismi tekrar değiştirilerek *Köprüköy* adı verilmiştir. Köprüköy ilçesinin 1997 yılındaki toplam nüfusu ise 23.044 kadardı. Aynı yıl bu nüfusun 17.690'ı ilçeye bağlı 39 köyde, 5354 kadarı ise Köprüköy kasabasında yaşamaktaydı.

¹ SELEN, S.H., 1946, *Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları*. Türk Coğrafya Dergisi, Yıl: VI-VII, Sayı: IX-XII, Ankara, s.104.

² EYİCE, S., 1993, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul, s.350.

Harita 1: Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası.

Yönetim bakımından ilçe merkezi olan Köprüköy, ekonomik fonksiyonları açısından tipik bir *tarım kasabası* dır. Nitekim 1990 yılında kasabadaki faal nüfusun %75'i geçimini tarım faaliyetlerinden sağlıyordu. Bununla birlikte jeomorfolojik ve litolojik özelliklerin tarım yapılabilecek arazileri sınırlandırmış olması, şiddetli erozyonun tarım topraklarını verimsizleştirilmesi, elverişsiz iklim koşullarının tarımsal üretimde verimliliği ve çeşitliliği azaltmış olması ve sulama suyu temin güçlüğü gibi nedenlerden dolayı, kasabanın tarımsal potansiyeli oldukça sınırlıdır. Ayrıca, kasabada artan nüfusa çalışma alanı temin edecek sosyal ve ekonomik amaçlı yatırımlar da çok yetersizdir. Bu nedenle, kasabadan büyük şehirlere doğru göç giderek artış göstermiştir.

Genellikle belli bir beceriye ve yeterli sermayeye sahip olmayan bu aileler, göç ettikleri yerlerdeki yaşantı ile bütünleşememekte, başta işsizlik ve plansız şehirleşme olmak üzere, bazı sosyal ve ekonomik sorunlara da yol açmaktadırlar. Halbuki, söz konusu nüfusa buldukları bölgelerde iş imkanı sağlanırsa bu sorun büyük ölçüde yerinde çözümlenmiş olacaktır. Bu

araştırmada, sorun detaylı bir şekilde araştırılarak çözüm önerileri getirilmiştir.

A. Nüfusun Gelişimi

1.Nüfusun Tarihsel Gelişimi

Nüfus sayısındaki artış ve azalışlar; doğum ve ölüm, göç gibi olaylar sonucunda meydana gelmektedir. Nüfus hareketleri olarak nitelendirilen bu durum, nüfus sayısı üzerinde doğrudan etkili olduğu için nüfus sayısındaki değişimler, nüfus hareketleri ile birlikte değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere, bir yerdeki nüfus sayısının tespiti, ancak iyi bir sayımla mümkün olabilmektedir. Bu nedenle, konuya araştırma sahasında şimdiye kadar yapılan sayımlara değinilerek başlamanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

İnceleme sahasının nüfusu ile ilgili ilk bilgilere Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki salnamelerde rastlanmaktadır. Bu yıllardan 1874 tarihli Erzurum Vilayeti Sallanamesine göre *Erzurumun doğusunda bulunan Köprüköy'ün de bağlı bulunduğu Pasinler Kazasının 213 (karye) köyle birlikte 7646 hanede 26614 erkek (zükur) ve 19973 kadın (unans) ki toplam 46587 nüfus var olup, 3 nahiyeden oluşmaktaydı.*³ Bu tarihten 1927 yılına gelene kadar nüfusla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ülkemizde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış olup, bu sayım yılına ait bültenlerde köylerin nüfusları ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bu nedenle Köprüköy kasabasının nüfus sayısı 1935 yılından itibaren 1997 yılına kadar 62 yıllık dönem 5'er yıllık devreler halinde incelenecektir.

Köprüköy Kasabasının nüfusu 1935 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 614 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 307'sini erkek, 307'sini de kadın nüfus oluşturmaktaydı. Bir sonraki sayım yılı olan 1940 yılında Köprüköy'ün nüfusu 161 kişi artarak 775 kişiye ulaşmıştır. Kasabada 1935-1940 döneminde toplam nüfus, yıllık ortalama % 52.4 oranında artış gösterirken, erkek nüfus % 87.8, kadın nüfus %16.9 oranında artış göstermiştir. Kadın ve erkek nüfus artış oranının farklı olmasının asıl nedeni, II. Dünya Savaşı sırasında Köprüköy'e asker sevkıyatı yapılmış olmasıyla ilgilidir.

Nüfus 1940-1945 döneminde yıllık ortalama artış hızı %39.2 olarak gerçekleşmiş ve nüfus 152 kişi artarak 927 kişiye ulaşmıştır. Bu dönemde erkek nüfusun yıllık artış hızı %39.8 oranında gerçekleşirken, aynı dönemde kadın nüfus yıllık ortalama %38.4 oranında artış göstererek normal seyrine devam etmiştir. 1945-1950 döneminde erkek nüfus % 7.9, kadın nüfus

³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1874, (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi), s.210.

%8.0 oranında bir artış göstermiştir. Yine bu dönemde yıllık ortalama toplam nüfus % 7.8 oranında artarak nüfus 964 kişiye ulaşmıştır (Tablo 1, Şekil 1). Bir sonraki dönem olan 1950-1955'de nüfus yıllık ortalama %12.4 oranında bir azalış göstermiştir. Bu devredeki nüfus doğumlarla normal artış seyri göstermesine rağmen, böyle bir azalış görülmesinin nedeni 3 Ocak 1952'de meydana gelen *Pasinler Depremi*'nde Köprüköy'ün de etkilenmiş olmasıdır.

Tablo 1: Köprüköy Kasabasında Sayım Yıllarına Göre Nüfus Sayısı, Yıllık Artış ve Azalış Oranları .

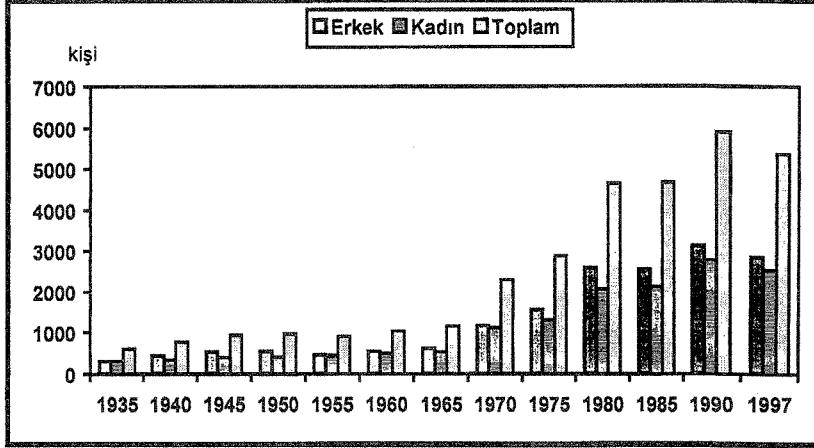
Sayım Yılı	Erkek Nüfus	%'si	Kadın Nüfus	%'si	Toplam Nüfus	%'si
1935	307		307		614	
1940	442	87.8	333	16.9	775	52.4
1945	530	39.8	397	38.4	927	39.2
1950*	551	7.9	413	8.0	964	7.9
1955	453	-35.4	451	18.4	904	-12.4
1960	554	44.6	481	13.3	1035	28.9
1965	618	23.1	532	21.2	1150	22.2
1970	1171	178.9	1113	218	2284	197.2
1975	1559	66.2	1307	34.8	2866	51.0
1980	2573	130	2062	115.5	4635	123.4
1985	2544	-2.2	2116	5.2	4660	1
1990	3122	45.4	2768	61.6	5890	52.1
1997*	2842	-12.8	2512	-13.2	5354	-13.0

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre hazırlanmıştır.

* Bu dönemlerdeki erkek ve kadın nüfus artış oranı tarafımızdan hesaplanmıştır.

Bu deprem esnasında resmi kayıtlara göre, Pasinler ve çevresinde 94 kişi⁴ ölmüş ve kayıtlara geçmeyen ölü sayısı da göz önünde bulundurulduğunda bu sayı daha da fazladır. Köprüköy'ün de bu deprem felaketinden etkilenmesi sonucunda can ve mal kaybı olmuş ve dışarıya göç vermesi nedeniyle böyle bir azalış görülmüştür. Bu dönemde erkek nüfus %35.4 oranında azalmış, kadın nüfus ise %18.4 oranında bir artış göstermiştir. Bu dönemdeki nüfus bir önceki döneme göre 60 kişi azalmıştır. Erkek nüfusun kadın nüfusa göre daha fazla azalış göstermesinin asıl nedeni göç olayına erkek nüfusun daha fazla katılmış olması ile ilgilidir.

⁴ Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Yapı Malzemesi ve Deprem Araştırma Genel Müdürlüğü 1983, 30 Ekim 1983, Erzurum Kars Depremi Raporu, s.10.

Şekil 1: Köprüköy Kasabasında Sayım Dönemlerinde Cinsiyete Göre Toplam Nüfus (1935-1997).

Kasabada 1955-1960 döneminde nüfus 131 kişi artarak 1035 kişiye ulaşmış ve yine aynı yıllık ortalama %28.9 oranında bir artış gözlenmiştir. Bu dönemdeki erkek nüfusun yıllık artış oranı %44.6, kadın nüfus ise %13.3 oranındadır. Bu artış oranından da anlaşılacağı üzere Köprüköy'e göç olmuştur. Yani 1952'de depremden sonra göç eden nüfusun bir kısmı geri dönmüş olmalıdır.

Köprüköy'de 1960-1965 yılları arasında yıllık ortalama %22.2 oranında artış ile, kasaba nüfusu 115 kişi artarak 1965 yılında 1150 kişiye ulaşmıştır. Bu dönemde de dışarıya olan göçler geçim sıkıntısı nedeniyle devam etmiştir. Nitekim sadece 1960 yılında 60 aile reisi çalışmak üzere Almanya'ya göç etmiştir.

İlçe merkezindeki nüfus artışının en hızlı olduğu 1965-1970 yılları arasındaki devredir. Öyle ki, 1965'de 1150 kişi olan Köprüköy'ün nüfusu, yıllık ortalama %197.2 oranında artarak 1970'de 2284 kişiye ulaşmıştır. Yine bu dönemde erkek nüfus %178.9 oranında, kadın nüfus ise %218 oranında bir artış göstermiştir. Kasabada bu dönemdeki nüfus artışının normallerin çok üzerinde gerçekleşmesi, Köprüköy sakinlerinin nüfuslarını olduğundan fazla gösterip ilçe statüsüne kavuşma isteklerinden kaynaklanan bir durumdur.

Köprüköy, 1970-1975 döneminde toplam 582 kişi artarak, 1975'de nüfusu 2866'ya yükselmiştir. Bu dönemdeki yıllık artış oranı %52.7 kadardır. Bu nüfusun %66.2'sini erkek nüfus oluştururken, kadın nüfus ise %34.8'lik oranda bir artış göstermiştir. Nüfusu 1975-1980 döneminde yıllık

ortalama %123.4 oranında artan Köprüköy'ün nüfusu 4635 kişiye ulaşmıştır. Öyle ki, yıllık artış oranı içinde erkek nüfus %130, kadın nüfus %115.5 oranında artmıştır. Kasaba nüfusunun fazla miktarda artış göstermesinde çevre, ilçe ve köylerden Köprüköy kasabasına göç olması yanında, ilçe statüsüne kavuşma isteği nüfusun olduğundan fazla gösterilmesine neden olmuştur. Çünkü bu dönemde kasabada, nüfus artışını aşırı hızlandıracak herhangi bir durum söz konusu değildir.

İnceleme sahasında 1980 yılında 4635 kişi olan nüfus, 1985 yılında 4660 kişiye ulaşarak, sadece 25 kişilik bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde yıllık artış oranı %1'lik bir değer gösterirken, kadın nüfus %5.2 oranında artmış, erkek nüfus ise %2.4 oranında bir azalış göstermiştir. Tespitlerimize göre kasabada görülen bu düşüşün asıl nedeni 30 Ekim 1983 tarihinde meydana gelen Erzurum-Kars Depremiyle yakından ilgilidir. Çünkü bu faciada Köprüköy'de deprem şiddeti VII.M.S'den fazla olmuş ve hasar oranı %26 olup, ölü sayısı 9 kişi kadardı.⁵ Nitekim bu depremden sonra Köprüköy'de yaşayan nüfusun bir kısmı daha güvenli gördükleri yerlere veya akrabalarının olduğu büyük şehirlere doğru göç etmiştir.

İnceleme alanında 1985'de 4660 kişi olan nüfus, 1990 yılında 5890'a ulaşmıştır. Bu dönemde yıllık artış oranı %52.7'lik bir artış gösterirken; erkek nüfus %45.4, kadın nüfus ise %61.6 oranda bir artış göstermiştir. Bu dönemdeki nüfus artışı tamamen doğumlarla meydana gelmiştir.

Köprüköy kasabasında 1990-1997 döneminde nüfusun yıllık ortalama artış hızı %13.0 oranında azalış göstererek 1997 yılında 5354'e düşmüştür. Bu düşüşün asıl nedeni ilçe merkezi olan Köprüköy'ün geliştirilmesi için İller Bankasından fazla para almak amacıyla 1990 yılında nüfusu olduğundan fazla gösterilmiştir. Ayrıca, doğal artış yoluyla nüfusun artmasına rağmen, ekonomik nedenlerden dolayı dışarıya olan göçlerin de devam etmesi nüfusun azalması üzerinde etkili olmuştur.

2.Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Gruplarına Göre Ayırımı

İnceleme sahamız olan Köprüköy kasabasında 1935 yılı itibariyle kadın ve erkek nüfus sayısı birbirine eşit idi. Bir sonraki sayım dönemi olan 1940 yılına doğru nüfus artışları erkeklerin lehine artış göstermiştir ki, 1940 yılında kadın nüfus toplamı nüfusun %42.9'unu, erkek nüfus ise %57.0'ni oluşturmaktaydı. Bu dönemde erkek nüfusun kadın nüfusuna göre fazla

⁵ HOŞGÖREN, M.Y., NIŞANCI, A., BİRİCİK, A.S., BİLGİN, A., 1984, 30 Ekim 1983, Erzurum-Kars Depremi, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, s.29.

olmasının nedeni, buraya asker nüfusun dahil oluşundan kaynaklanmıştır. Çünkü bu dönemlerde hala stratejik önemini koruyan Köprüköy II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sonucu Rus tehlikesine karşı buraya asker nüfus yerleştirilmiştir.

İnceleme sahasında 1945-1965 dönemindeki 20 yıllık süre zarfında erkek nüfus toplam nüfusun %53.7'si, kadın nüfus ise %46.3'ünü oluşturuyordu. Bu dönemde erkek nüfustaki ilk artış 1945 yılında başlamış ve 1965 yılına kadar devam etmiştir. 1945 yılında görülen artışta II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle askere alınan erkek nüfusun terhis edilmesi sonucu doğumlarla meydana gelen nüfus artışı etkili olmuştur. Bu artış oranı 1997 yılına kadar erkeklerin lehine olarak gerçekleşmiştir.

Kasabada 1935 yılında 307 kişi olan erkek nüfus 1990 yılına kadar yılda %16.6'lık bir artış hızıyla 2815 kişi artarak 3122'ye ulaşmıştır ki, 1935'de 307 kişi olan kadın nüfus %14.5'lik yıllık artışla 2461 kişi artarak 2768 kişiye yükselmiştir. Gittikçe nüfusu artan kasabada nüfus 1990 yılında 5890 olarak gerçekleşmiş ve bu nüfusun toplam nüfus içerisindeki erkek nüfus oranı %53.0 olup, kadın nüfus oranı ise %47.0 olarak tespit edilmiştir. Bir sonraki sayım dönemi olan 1997 yılında ise bu oran aynen korunmuştur.

Köprüköy kasabasının nüfusu 1990 yılı itibarıyla yaş gruplarına göre dağılımını incelediğimizde; 5-9, 10-14, 15-19 ve 20-24 yaş gruplarının kalabalık grupları oluşturdukları görülmektedir (Tablo 2, Şekil 2).

Tablo 2 ve Şekil 2'de görüldüğü üzere en kalabalık yaş grubu 15-19 arasındaki gruptur. Bu grupta 395 i erkek, 403'ü kadın olmak üzere toplam 798 kişi bulunmaktadır. Gençlerin oluşturduğu bu grubun nüfus içerisindeki oranı %13.6'dır.

İkinci sırada ise 10-14 yaş grubunu oluşturan ortaokul çağındaki çocuk nüfusu yer almaktadır. Bu nüfusun 425'i erkek, 339'u kız olmak üzere toplam 764 kişiden meydana gelen yaş grubunun genel nüfus içerisindeki oranı %13.0 kadardır.

Üçüncü sırada, ilkokul çağındaki çocukların oluşturduğu 5-9 yaş grubu bulunmaktadır. Gurup içerisinde 380'i erkek, 324'ü kız çocuk olmak üzere toplam 704 kişiden meydana gelen bu yaş grubunun genel nüfus içerisindeki oranı %12.0'dır.

Tablo 2: Köprüköy Kasabasında Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve yüzde (%) Oranları (1990)*.

Yaş Grubu	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%
0-4	258	8.3	207	7.5	465	7.9
5-9	380	12.1	324	11.7	704	12.0
10-14	425	13.7	339	12.2	764	13.0
15-19	395	12.6	403	14.5	798	13.6
20-24	318	10.1	312	11.3	630	10.7
25-29	266	8.6	222	8.0	488	8.3
30-34	192	6.1	179	6.5	371	6.2
35-39	189	6.0	172	6.2	361	6.1
40-44	171	5.4	144	5.2	325	5.4
45-49	118	3.8	136	4.9	254	4.3
50-54	167	5.4	129	4.7	296	5.0
55-59	83	2.7	72	2.6	155	2.6
60-64	79	2.6	61	2.2	140	2.4
65-69	40	1.3	35	1.3	75	1.2
70-74	22	0.7	16	0.6	38	0.7
75-79	10	0.3	8	0.3	18	0.3
80-84	8	0.2	7	0.2	15	0.2
85+	1	0.1	2	0.1	3	0.1
<i>Toplam</i>	<i>3122</i>	<i>100</i>	<i>2768</i>	<i>100</i>	<i>5890</i>	<i>100</i>

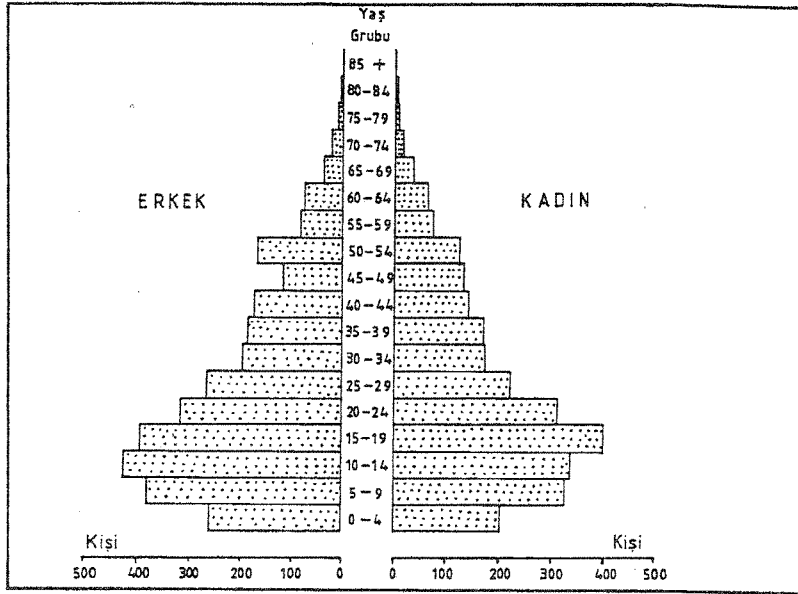
Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre hazırlanmıştır.

Dördüncü sırada ise 20-24 yaş grubu yer almaktadır. Yetişkinlerin teşkil ettiği bu grupta 318'i erkek, 312'si kadın olmak üzere toplam 630 kişi bulunmaktadır. Genel nüfus içerisindeki oranı %10.7'dir.

Bu yaş gruplarını sırasıyla 25-29, 0-4, 30-34, 35-39 ve diğer yaş grupları izlemektedir (Tablo 2, Şekil 2).

Okul öncesi, ilk ve ortaokul çağındaki çocukların bulunduğu 0-15 yaş grubunda 865'i erkek, 842'si kız olmak üzere toplam 1707 kişi bulunmaktadır. Bu yaş grubunun genel nüfus içerisindeki oranı ise %29.0 kadar olup, gençlerden sonra ikinci en kalabalık yaş grubunu oluşturmaktadırlar (Tablo 3, Şekil 3).

* Köprüköy Merkez Sağlık Ocağı'nın 1997 yılı kayıtlarında nüfusu 1294 olarak kayıtlı olup, kayıtlar sağlıklı olmadığından D.İ.E. 1990 yılı Genel Nüfus Sayımı verileri esas alınmıştır.

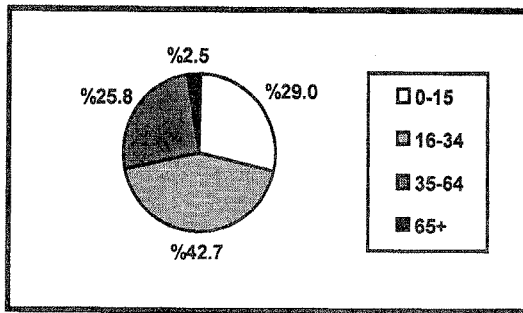

Şekil 2: Köprüköy Kasabasının Cinsiyete Göre Yaş Grupları Nüfus Piramidi (1990).

Tablo 3: Köprüköy Kasabasında Nüfusun Geniş Aralıklı Gruplandırılması (1990).

Yaş Grupları	Erkek	Kadın	Toplam	%'si
0-15	865	842	1707	29.0
16-34	1369	1144	2513	42.7
35-64	807	714	1521	25.8
65+	81	68	149	2.5
<i>Toplam</i>	<i>3122</i>	<i>2768</i>	<i>5890</i>	<i>100.0</i>

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre hazırlanmıştır.

Şekil 3: Köprüköy Kasabası Nüfusunun Geniş Aralıklı Gruplandırılması.

Şekil 3'e dikkat edildiğinde 15-24 ve 25-34 yaş grupları genç nüfusun toplandığı görülür. Bu grubun 1144'ü kadın olmak üzere toplam 2513 kişinin yer aldığı bu iki grubun genel nüfus içindeki oranı %42.7 olup, en kalabalık yaş grubunu oluşturmaktadırlar.

Yetişkin grubu temsil eden 35-44, 45-54 ve 55-64 yaş gruplarının 807'si erkek, 714'ü kadın olmak üzere toplam 1521 kişidir. Bu grup %25.8'lik oranla üçüncü sırada yer almaktadır.

Yaşlıların oluşturduğu 65 ve üzerindeki yaş grubu ise 81'i erkek, 68'i kadın olmak üzere toplam 149 kişiden oluşmaktadır. Yaşlı nüfus %2.5'lik bir oran ile en son sırada bulunmaktadır.

Yukarıda açıklandığı üzere, Köprüköy kasabasında nüfusun büyük bir çoğunluğunu gençler ve çocuklar oluşturmaktadır. Bu iki grubun toplam nüfus içerisindeki oranı 71.7 kadardır. Yetişkin ve yaşlı nüfusun daha fazla olduğu açık bir şekilde görülmektedir (Tablo 3, Şekil 3).

B. Nüfus Hareketleri

1. Doğumlar ve Ölümler

Bir yerin nüfus değişiminde etkili olan faktörlerden biri de hiç şüphesiz ki, doğumlar ve ölümlerdir. Bir ülke nüfusunda, yıllık doğum ve ölüm oranları arasındaki fark, o ülkenin yıllık gerçek nüfus artış hızını veya nüfustaki gelişme hareketlerini verir.⁶

Köprüköy Sağlık Ocağı verilerine göre, 1990 yılında ilçe merkezinde 32 doğum gerçekleşmiştir. Bunların 19'u erkek, 13'ü ise kız çocuktur. Bu tarihte yıllık doğum oranı %20.4 kadar olup, ülke ortalamasının altındadır. Nitekim 1985-1990 döneminde Türkiye nüfusunun genel doğum oranı %22 olarak tespit edilmiştir.⁷ Araştırma sahasında genel doğum oranının az olması, değişik nedenlere bağlı olmakla birlikte en önemli nedenleri, nüfusun sosyal ve ekonomik yapısındaki değişimlerdir. Ayrıca, Köprüköy Sağlık Ocağı bünyesindeki Ana ve Çocuk Sağlık Merkezi tarafından yürütülen çalışmaların da etkili olduğu belirtilebilir. Kasabada özellikle 1980 yılından sonra yoğun bir şekilde uygulanmaya başlayan aşı kampanyaları sonucu bebek ölümleri de büyük oranda azalmıştır.

Köprüköy Sağlık Ocağı verilerine göre, 1990 yılında kasabada 26 kişi ölmüştür. Bu tarihte genel ölüm oranı ise %4.4 olarak tespit edilmiştir. Araştırma sahasındaki ölüm oranı da, %6⁸ olan Türkiye ortalamasının çok altında gerçekleşmiştir. Bu durum ilçe merkezlerinde sağlık hizmetlerinin

⁶ DOĞANAY, H., 1994, Türkiye Beşerî Coğrafyası. Gazi Büro Kitapevi Ankara, s.152

⁷ DOĞANAY, H., 1994, a.g.e., s.147

⁸ DOĞANAY, H., 1994, a.g.e., s.153

geçmiş yıllara oranla iyileştirilmesi, sosyo-ekonomik durumun değişmesi ile ilgilidir. Köprüköy’de dikkat çeken diğer bir husus ise, kadın ölüm oranının erkeklere göre fazla olmasıdır. Bu durumda, rol oynayan esas faktör, bir tarım kasabası olan Köprüköy’de özellikle ekonomik faaliyetlerde kadınların aktif olarak çalışması sonucu kadınların aleyhine yaşam süresin kısaltmış olmalıdır.

2.Göçler

Nüfus artış hızı üzerindeki etkisi yanında, demografik yapıyı da değiştirmeye uğratması yönüyle göçler, önemli bir sosyal süreç oluşturur.⁹ Genel olarak *iç göçler* ve *dış göçler* şeklinde iki grup altında incelenen nüfus hareketlerinin, araştırma sahasında sağlıklı ve kesin rakamlarla ortaya koyacak yeterli istatistiği veri bulunmamaktadır. Bu nedenle göç hareketlerini, yapmış olduğumuz anket ve mülakat sonuçlarına göre değerlendirmeye çalışacağız.

Nüfus değişimindeki unsurlardan biri olan göçler, nüfus ile kaynaklar arasında daha iyi denge sağlanmasını başarmak için kendiliğinden meydana gelen bir çaba olarak yorumlanmaktadır.¹⁰ İlk çağlardan bugüne gelene kadar sürekli olarak yer değiştirmelere neden olan en önemli faktörlerden biri de ekonomidir. Ekonomik kaynakların hayvancılık faaliyetleri dışında son derece kısıtlı olduğu geri kalmış yöreler büyük ölçüde göç verirler.¹¹ Ayrıca, geçinmek için gerekli zaruri ihtiyaç maddelerinin sağlanmasındaki güçlükler yada bazı bölgelerin rahat yaşama imkanları sunması daima nüfus hareketlerine neden olmuştur. Bunun yanında eğitim, iş bulma, ekonomik faaliyetleri daha iyi ortamlarda sürdürebilme gibi nedenler de mevsimlik göç olaylarında etkili olan faktörler arasındadır.¹² Bu ve benzeri nedenler, araştırma sahasındaki göç olayları arasında sıralanabilir.

Araştırma sahasına yönelik göçlerin büyük bir kısmını görevleri nedeniyle, geçici bir süre kalmak üzere kasabaya gelen memurlar (öğretmen, yönetici, doktor, hemşire vb) ve askeri personeller oluşturmaktadır. Memur tayinleri sonucu oluşan bu göçler bir tarafa bırakılacak olursa, saha genelinde göç veren bir özellik gösterir.

⁹ KÖSE, A., 1991, İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü. Atatürk Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, s.112.

¹⁰ TÜMERTEKİN, E., 1994, Beşeri Coğrafya’ya Giriş. İstanbul Üniv. Yay.No: 3819, Fak.Yay.No:2464, İstanbul, s.160.

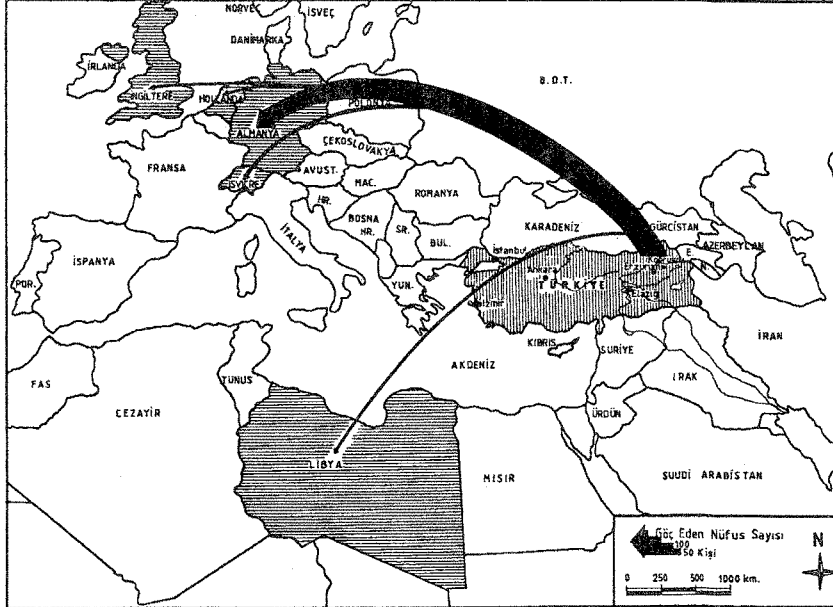
¹¹ DOĞANAY, H., Erzurum’un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları, Atatürk Üniv.Fen-Ed.Fak.Coğr.Böl. (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, s.63.

¹² ÖZAV, L., 1991, Oltu’nun Beşeri ve ekonomik Coğrafyası. Taş Medrese yayınları, No:14, Araştırma-İnceleme Serisi, No:4, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.56.

a. Dış Göçler

Araştırma sahasından yurt dışına yönelik göçler ekonomik şartların yetersiz oluşundan ve insanların daha iyi bir yaşam koşullarına kavuşma arzu ve isteklerinden kaynaklanmaktadır. Kasaba nüfusu özellikle 1960 yıllarından itibaren başlayan ve 1965 yılına kadar hızlı bir şekilde devam eden yabancı ülkelere işgücü şeklindeki göç olaylarından fazlaca etkilenmiştir. Örneğin, 1960 yılında 60 aile reisi Almanya'ya göç etmiştir. Yapmış olduğumuz anket sonuçlarına göre; Köprüköy kasabasından yurt dışına yönelik göçlerde %73.3'lük bir oranla (162 kişi) Almanya ilk sırayı almaktadır. Bu ülkeyi %7.2'lik oranla (15 kişi) İsviçre, %5.8'lik bir oranla (12 kişi) Libya, %4.8'lik oranla (10 kişi) Hollanda ve %3.9'luk oranla da (8 kişi) İngiltere izlemektedir (Harita 2, Tablo 4).

Yurt dışına çalışmak için giden işçiler ilk zamanlar yalnız olarak gittikleri halde, daha sonra ailelerini de götürmüştür. Nitekim, Avrupa ülkelerine giden işçilerimizin büyük bölümü de uzun yıllardan beri bu ülkelerde ikamet etmektedirler. Ancak, Libya'ya çalışmak için gidenler Avrupa ülkelerine nazaran bu ülkede, daha kısa bir süre kalmaktadırlar. Bu ülkede, çalışma süresinin kısa oluşu, sosyal güvenlik şartlarının yetersiz oluşu gibi nedenler, işçilerin ailelerini yanlarında götürmelerini engellemiştir.

Harita 2: Köprüköy Kasabasından Dış Ünelere Yönelik Göçlerin Ünelere Göre Dağılımı (1960-1997).

Tablo 4:Köprüköy Kasabasından Dış Ülkelere Yönelik Göçlerin Ülkelere Göre Dağılımı (1960-1997).

Ülkeler	Göç Eden Nüfus	%'si
Almanya	162	78.3
İsviçre	15	7.2
Libya	12	5.8
Hollanda	10	4.8
İngiltere	8	3.9
<i>Toplam</i>	<i>207</i>	<i>100.0</i>

Kaynak: Yapılan anket sonuçlarından hazırlanmıştır.

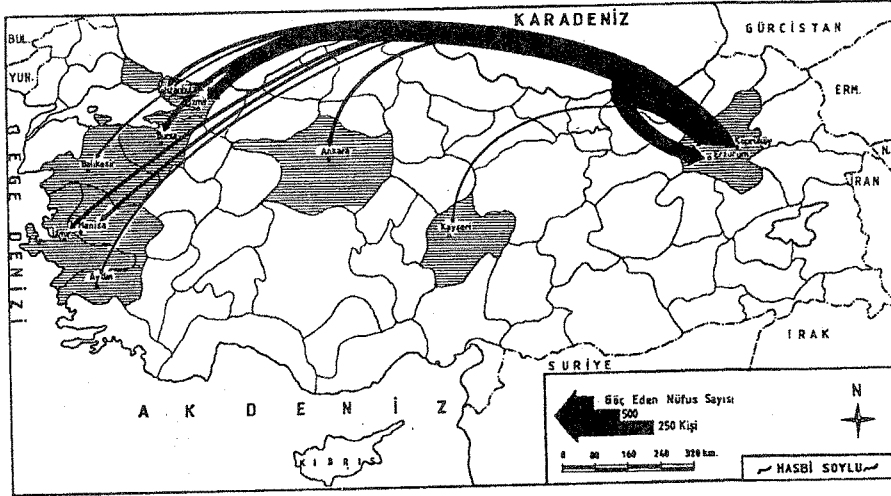
b. İç Göçler

Araştırma sahasında görülen asıl büyük göç aktivitesini, iç göçler oluşturmaktadır. Köprüköy kasabasından ülke içine yönelik ilk göçler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında başlamıştır. Bu savaştan sonra çeşitli tarihlerde görülen göç hareketleri Rusların Erzurum ve çevresinden kovulmalarına kadar devam etmiştir (12.3.1918). Bu tarihten sonraki yıllarda görülen göçler ise daha çok depremler nedeniyle. Depremde yakınlarını kaybeden aileler, diğer illerde bulunan yakınlarının yanlarına göç etmişlerdir. Bu göç hareketleri özellikle depremlerin can ve mal kaybına neden olduğu 1924, 1952, 1983 depremleri sonrasında görülmüştür.

Elimizde 1950 yılı öncesi göç olaylarına ait veri bulunmadığından nüfus hareketlerinde göç eden nüfus sayısını 1950 yılından itibaren ele alınmıştır. Yapılan tespitlere göre, araştırma sahasında geçim kaynaklarının sınırlı oluşu nedeniyle 1950'yi yıllardan itibaren başlayarak, nüfusun bir bölümü çalışmak amacıyla, Erzurum şehrine göç etmeye başlamıştır. Köprüköy'de 1952'de görülen deprem sonrası, sahadan diğer illere göçler olmuştur. Özellikle 1960 yılından sonra yoğunlaşan göçler, 1983 depremi sonrası da devam etmiştir. Sahadan diğer illere olan göç hareketi günümüzde de devam etmektedir.

Kasabadan dışarıya olan göçler, genellikle büyük şehirlere yöneliktir. Bu göçler daha çok, iş bulma ve maddi durumu iyi olan ailelerinde daha iyi koşullarda yaşama arzuları ve eğitim amaçları ile olmaktadır. Yapmış olduğumuz anket sonuçlarına göre, 1950 yılından itibaren gerçekleşen göç olayları sonucu, araştırma sahasından bugüne kadar 131 aile (yaklaşık 745 kişi) ilçe merkezi dışına göç etmiştir.

Köprüköy kasabasından en fazla göç alan yerleşme Erzurum şehridir. Nitekim, Erzurum'da Köprüköy'lü 43 aile (240 kişi) bulunmaktadır. Bu sayı göç eden ailelerin yaklaşık %32.2'sinin Erzurum'da ikamet ettiğini göstermektedir. Erzurum'u %26.8'lik bir oranla (200 kişi) İzmit izlemektedir. Bu illeri sırayla, %9.4'lük oranla (70 kişi) Bursa, %8.1'lik oranıyla (60 kişi) Manisa, %6.7'lik bir oranıyla (50 kişi) İstanbul, %6.0'lık bir oranla (45 kişi) İzmir, %5.4'lük oranla (40 kişi) Ankara, %2'lik oranla (15 kişi) Kayseri, %1.8'lik oranla (13 kişi) Balıkesir, %1.6'lık bir oranla (12 kişi) Aydın illeri izlemektedir (Harita 3, Tablo 5).

Harita 3: Köprüköy Kasabasından Ülke İçine Yönelik Göçlerin İllere Göre Dağılımı (1950-1997).

Tablo 5: Köprüköy Kasabasından Ülke İçine Yönelik Göçlerin İllere Göre Dağılımı (1950-1997).

Göç Alan İl	Göç Eden Aile Sayısı	Göç Eden Nüfus Sayısı	Göç Eden Nüfus %'si
Erzurum	43	240	32.2
İzmit	38	200	26.8
Bursa	13	70	9.4
Manisa	7	60	8.1
İstanbul	8	50	6.7
İzmir	5	45	6.0
Ankara	10	40	5.4
Kayseri	3	15	2.0
Balıkesir	2	13	1.8
Aydın	2	12	1.6
<i>Toplam</i>	<i>131</i>	<i>745</i>	<i>100.0</i>

Kaynak: Yapılan anket sonuçlarından hazırlanmıştır.

Bilindiği gibi, kırsal kesimden, iş imkanlarının fazla olduğu büyük şehirlere göçler, çoğunlukla iş bulmak amacıyla gerçekleşmekte ve göç eden ailelerin büyük kısmı da, ayrıldığı yerden ilişkisini kesmektedir. Yani göç, devamlı yerleşmeye dönüşmektedir.

Köprüköy'de görülen göç hareketlerinin başlıca nedenleri arasında, öncelikle *geçim sıkıntısı* başta gelmektedir. Göçlere yol açan diğer önemli bir faktör de büyük şehirlere eğitim-öğretim amacıyla giden nüfusun, bir daha geri dönmemeleridir. Ayrıca, daha iyi şartlarda yaşama arzusu, evlenmeler ve maddi durumu iyi olan ailelerin daha rahat ve güvenli bir doğal çevrede yaşam şartlarına kavuşma istekleri, sahadaki göç olaylarında etkili olan faktörler arasındadır.

İstihdam imkanlarının büyük ölçüde sınırlı olduğu araştırma sahasında, tarım topraklarının yetersiz ve miras yoluyla parçalanmış olması, kış mevsiminin uzun ve sert geçmesi, dolayısıyla tarım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemekte ve buna artan nüfus da eklenince, geçim sıkıntısı ve işsizlik sorunu en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Araştırma sahasında ekonomik kaynakların hayvancılık faaliyeti dışında son derece kısıtlı olması göç olayında etkilidir. Ayrıca, evlenme yoluyla göç olayı ise ülkemiz genelinde olduğu gibi, araştırma sahası içinde önem taşır. Genelde şehre kız verme arzusunun bölgede adeta gelenekselleşmesi, daha iyi yaşam şartlarına kavuşma arzusundan kaynaklanmaktadır.¹³ Araştırma sahasında

¹³ ÖZEY, R., 1985 Dumlu ve Çevresi (Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd). Atatürk Üniv. Fer-Ed.Fak.Coğrafya Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, s.81.

büyük kentlere evlenme yoluyla göç vermekle birlikte, özellikle köylerden aynı yolla göç almaktadır. Çünkü, köylere göre gelişmekte olan yerleşmeler özellikle ilçe merkezleri aynı amaçla arzu edilmekte ve çekici olabilmektedir. Bu nedenle kasabada evlenme yoluyla göçün yol açtığı nüfus değişimi, birbirini dengelemektedir.

Köprüköy ilçe merkezinde meydana gelen göç hareketlerinin diğer bir şeklini de *mevsimlik göçler* oluşturmaktadır. Bu göçler, gerek amaç gerekse sürelerinin farklı oluşuna bağlı olarak değişik şekillerde meydana gelmektedir.

Araştırma sahasında mevsimlik göçlere, orta, lise ve üniversitelerde okuyan öğrencilerin oluşturdukları göçleri de dahil etmek gerekir. Nitekim yıl içerisinde belli bir süre göç hareketine katılan bu nüfus *ritmik nüfus* olarak da adlandırılmaktadır.¹⁴

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü'nde, Erzurum ili sınırları içerisinde yer alan Köprüköy kasabası, Pasinler Ovası'nın doğu ucunda yer almaktadır. Yönetim fonksiyonu bakımından ilçe merkezi olan Köprüköy, ekonomik fonksiyonları bakımından, tipik bir tarım kasabası özelliği göstermektedir. Nitekim ilçe merkezinde 1990 yılında, faal nüfusun %75'i geçimini tarımdan sağlıyordu.

Kasabanın gelişmemesinin asıl nedeni, coğrafi faktörlere bağlanabilir. Bunlar, başta iklim şartlarının tarımsal faaliyetleri kısıltması, jeomorfolojik özelliklerin ekip-biçilecek tarım topraklarını sınırlandırmış olması yanında, pazarlama güçlükleri ve hammadde sağlama zorluklarının sanayi yatırımlarını tamamen önlemesi gibi nedenlerdir. Dolayısıyla, kasabada nüfusun geçimini sağlayacak sosyal ve ekonomik amaçlı yatırımlar gelişmemiştir. Bu durum doğal olarak nüfus artışı üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Ancak, Köprüköy kasabasında belediye teşkilatının kurulması ve ilçe merkezi statüsü kazanmasından sonra nüfus artışı kısmen sağlanmıştır.

Geçim kaynaklarının sınırlı olduğu kasabada tarım topraklarının giderek parçalanması ve hayvancılığın da ekstansif metotlarla yapılması, dışarıya olan göçleri artırmıştır. Bu nedenle nüfus artışı ile Köprüköy'ün şehir statüsü kazanması yakın gelecekte pek söz konusu değildir. Bununla birlikte, tarımsal potansiyeli yeterince değerlendirmek için sulama ve gübre kullanımına yönelik tedbirler almak gerekmektedir. Kasabada özellikle

¹⁴ DOĞANAY, H., 1994, a.g.e., s.165.

hayvan ırklarını ıslah etmek, yeni ve modern hayvan çiftlikleri kurmak ve bu alanlarda hayvancılıkta beslenme sorununu çözümlenebilmek için de ucuz yem temini yanında meraları ıslah etmek, aşırı otlatmayı önlemek gereklidir. Ayrıca, arıcılık potansiyeli bakımından oldukça zengin olan sahada bu faaliyetlerinin gelişmesini teşvik etmek için gerekli tedbirler alındığı takdirde dışarıya olan göçlerin azalması sağlanabilir.

Köprüköy'de yaygın olan işsizliği önlemek için, işgücüne bağlı sanayi yatırımlarının biran önce gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu yatırımların başında, hayvansal ürünleri işleyecek büyük bir mandıra ve et tesisi sayılabilir. Bunun yanında özellikle kadın iş gücüne dayalı iş imkanı sağlayacak halı ve kilim dokuma tesislerinin yapımına önem verilmelidir. Yukarıda belirtilen tedbirlerin alınması halinde, kasabadan dışarıya olan göçler önemli ölçüde azalacak ve Köprüköy'ün düşük bir hızla da olsa gelişmesi sağlanacaktır.

Kaynakça

- ARINÇ, K., 1995, *Bitlis'te Nüfus Hareketleri*. Atatürk Üniv.Fen-Ed. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı:21, s.49-78, Erzurum.
- AŞIROĞLU, T., 1973, *Erzurum İlinin Tarihçesi*. Atatürk Üniv.Yay.50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, Cilt: 1, s.56-115, Erzurum.
- DOĞANAY, H., 1983, *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, Atatürk Üniv.Fen-Ed.Fak.Coğr.Böl. (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum.
- DOĞANAY, H., 1986, *Trabzon İlinde Nüfus Hareketleri ve Göçler*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Sayı:15, Fasikül:2, s.281-305, Erzurum.
- DOĞANAY, H., 1994, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- EYİCE, S., 1993, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul, s.350.
- GÖNEY, S., 1976, *Adana Ovaları I*. İstanbul Üniv.Yay.No:2162, Coğrafya Enst.Yay.No:88, İstanbul.
- GÜNER, İ., 1993, *İlimiz İğdir. İl Millî Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını*, No: 1, İğdir.
- HOŞGÖREN, M.Y., NİŞANCI, A., BİRİCİK, A.S., BİLGİN, A., 1984, 30 Ekim 1983, Erzurum-Kars Depremi. Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- KARA, H., 1989, *Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu*. Coğrafya Araştırma Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, s.115-122, Ankara.
- KÖSE, A., 1991, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- ÖZAV, L., 1995, *Narman'da Nüfus Hareketleri*. Atatürk Üniv.Fen-Ed.Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı:21, s.97-102, Erzurum.

- ÖZÇAĞLAR, A., 1991, Ezinepazar Depresyonu'nun Coğrafyası, Araştırma Projesi. D.T.C.F. Kütüphanesi, Ankara.
- ÖZEY, R., 1985, Dumlulu ve Çevresi (Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd). Atatürk Üniv.Fen-Ed,Fak. Coğrafya Bölümü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- SELEN, S.H., 1946, *Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları*. Türk Coğrafya Dergisi, Yıl:VI-VII, Sayı:IX-XII, s.102-109, Ankara.
- SOYLU, H., 1996, Köprüköy İlçe Merkezinin Beşerî ve İktisadi Coğrafyası. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- TANDOĞAN, A., 1994, Türkiye Nüfusu. Karadeniz Teknik Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Trabzon.
- TANOĞLU, A., 1969, Beşerî Coğrafya Nüfus ve Yerleşme Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. No:1103, Ed-Fak. Coğrafya Enst. Neşriyatı, No:45, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., 1994, Beşerî Coğrafya'ya Giriş. İstanbul Üniv. Yay. No: 3819, Fak. Yay. No:2464, İstanbul.
- Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Yapı Malzemesi ve Deprem Araştırma Genel Müdürlüğü 1983, 30 Ekim 1983, Erzurum Kars Depremi Raporu
- DİE, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1997 Genel Nüfus Sayımı (İdari Bölünüş) Ankara.
- DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, (Erzurum).
- Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1874, (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi).

